

Wojciech Mruk

Jerozolima – święte miasto w średniowiecznych przewodnikach dla pielgrzymów

Jerusalem – a holy city in medieval guidebooks for pilgrims

Abstract: A literary genre, typical for the high and late Middle Ages, connected with pilgrimages to the Holy Land, were lists of holy places. The tradition of making such brief, impersonal, and often anonymous catalogues of places worth visiting dates from the 12th century. Such registers were prepared for people guiding pilgrims or even pilgrims themselves who travelled from Europe to the East. That is why, the literature tends to treat works of that type as “guidebooks”. Comparison of three medieval guidebooks i.e. *Descriptio de locis sanctis* by Rorgo Fretellus (ca. 1137), and two anonymous texts: *Les sains pelerinages que l'en doit requerre el la Terre Sainte* (ca. 1229–1239) and *Peregrinationes totius Terrae Sanctae* (1491) allows us to analyse changes of pilgrims' needs and expectations. Creation and collapse of crusaders' states, as well as development of Ayyubid and Mamluk empires changed political situation in the Holy Land and had a serious impact on pilgrimage movement. Forced modification of pilgrims' routes took place during decades of important changes of piety of Latin Christians, so pilgrims needed updated guidebooks.

Keywords: medieval Jerusalem, guidebooks, pilgrimages, 12th–15th centuries

Średniowieczne piśmiennictwo związane z pielgrzymowaniem stanowi godny uwagi materiał badawczy pozwalający analizować różne aspekty zarówno życia materialnego, jak i sfery przeżyć duchowych ówczesnych chrześcijan. Wędrówki, zwłaszcza do odległych sanktuariów, niejednokrotnie były ważnym momentem w życiu podejmujących je osób. Towarzyszące im motywacje i emocje natury religijnej w połączeniu z doświadczeniem dalekiej podróży

i kontaktu z nieznaną, często nawet niewyobrażalną rzeczywistością każą nam patrzeć na czas odbywania pielgrzymki jak na okres wyjątkowo intensywnych doświadczeń życiowych.

Na tle indywidualnych wspomnień z peregrynacji czy zbiorów *mirakulów* wyraźnie odmienny charakter mają *przewodniki* dla pielgrzymów. Przyjęto, że terminem tym określane będą opisy miejsc świętych i tras wędrówek, które z racji nieobecności w nich najdrobniejszych choćby elementów osobistych, nie mogą zostać uznane za indywidualne wspomnienia z podróży. Jednocześnie w przypadku wielu z nich możemy jednoznacznie dowieść, że zostały one przygotowane właśnie z myślą o pielgrzymach¹. Podobnie jak współczesne przewodniki teksty te informowały o godnych uwagi miejscach i zdarzeniach, które się w nich rozegrały. Z mniejszą lub większą dokładnością opowiadały także o ich położeniu w przestrzeni. Na opisy atrakcyjnych miejsc, budowli i relikwii (nawet jeżeli same w sobie schematyczne i mało atrakcyjne!) możemy również patrzeć jako na instrument zachęcający do odbywania peregrynacji, podczas których można było zyskać korzyści duchowe i jednocześnie przywieźć wspomnienia z egzotycznej podróży. Pielgrzymowanie w wiekach średnich było bowiem atrakcyjną praktyką również dlatego, że pątnicy cieszyli się prestiżem, a ich wędrówki były społecznie akceptowane².

Przewodniki dla pielgrzymów, aby mogły spełniać oczekiwania, jakie przed nimi stawiano, musiały być aktualizowane by nadążać za zmianami, jakie dokonywały się w opisywanych miejscach. Drugą przyczyną, dla której należało je modyfikować, były zmieniające się oczekiwania potencjalnych czytelników i pielgrzymów. Dlatego też mogą one stanowić interesujący materiał dla analiz diachronicznych.

¹ J. Brefeld, *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer Aided Textual Criticism*, Hilversum, Verloren 1994, *passim*; M.L. Colker, *A Medieval Pilgrim's Guide*, [w:] Ch. Henderson Jr. (red.), *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman*, Edizioni di storia e letteratura, Roma 1964, s. 93–99; *Eadem*, *An Account of a Pilgrimage to Jerusalem*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, 1985, 101(2), s. 135; E. Delaruelle, *Deux guides de Terre Sainte aux XIVe et XVe siècles*, [w:] E. Delaruelle (red.), *La piété populaire au moyen âge*, Bottega d'Erasmus, Torino 1975, *passim*.

² F. Garrisson, *A propos des pèlerins et de leur condition juridique*, [w:] *Etudes d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel le Bras*, CNRS-Sirey, Paris 1969, t. 2, *passim*; W. Mruk, *Status prawny pielgrzymów. Wybrane aspekty prawne pielgrzymowania w wiekach średnich*, „Peregrinus Cracoviensis”, 1996, 4, s. 113–116.

Dla średniowiecznych chrześcijan z łacińskiej Europy Jerozolima była centrum świata nie tylko w sensie religijnym, ale i geograficznym³. Jednocześnie odległość dzieląca kraje Zachodniej Europy od świętego miasta oraz bariery geograficzne i polityczne, jakie należało pokonać, by odwiedzić miejsca usświęcone obecnością Jezusa czyniły z niej cel peregrynacji nie tylko atrakcyjny, ale i trudno dostępny. Dlatego też we wczesnym średniowieczu stosunkowo niewielu pątników decydowało się na tak daleką podróż. Zasadnicza zmiana nastąpiła wraz z sukcesami krzyżowców, którzy w końcu XI stulecia opanowali tereny na Wschodzie i zorganizowali tam państwa rządzone przez łacińskich chrześcijan. Zdobycie Jerozolimy oraz stworzenie w miarę stabilnych i względnie bezpiecznych linii komunikacyjnych pomiędzy Europą Zachodnią a *Outremer* czyli krajem za morzem, jak nazywano szeroko rozumiane obszary położone na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego sprawiło, że pielgrzymowanie do Grobu Zbawiciela stało się praktyką łatwiej dostępną niż w epokach wcześniejszych. Zbiegło się to w czasie z przemianami religijności w świecie łacińskim, w którym już od wieku X obserwujemy wyraźny wzrost zainteresowania pielgrzymowaniem do, zarówno bliskich, jak i odległych sanktuariów⁴. Mimo tego, że zdobycze łacinników okazały się nietrwałe, to nawiązane wówczas kontakty pomiędzy Europą Zachodnią a Syrią i Egiptem sprawiły, że nawet upadek państw krzyżowców nie spowodował zatrzymania peregrynacji i XIV–XV w. do Ziemi Świętej nadal docierało wielu pobożnych łacinników⁵. Żywy ruch pątniczy

³ A. Krawiec, *Jerozolima jako środek świata w średniowiecznej geografii kreacyjnej*, „Studia Periegetica, Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu”, 2010, 5, s. 85–115.

⁴ J.A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader*, University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 9; P. Cantoni, *Les pèlerinages a Jérusalem et au Mont Sinai du XIVe au XVe siècle*, École nationale des chartes, Paris 1972, s. 42; E.R. Labande, *Recherches sur les pèlerins dans l'Europe des XIe et XIIe siècles*, „Cahier de Civilisation Médiévale”, 1958, 1, s. 165; W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Historia Iagellonica, Kraków 2001, s. 28–29.

⁵ J. Sumption, *Pilgrimage: An Image of Medieval Religion*, Faber & Faber, London 1975, s. 115, 117, 133–134; D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, I.B. Tauris, London-New York 2001, s. 20–21; D. Jacoby, *Bishop Gunter of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century*, [w:] L.M. Hoffman, A. Monchizadeh (red.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie; Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, t. 7, Wiesbaden 2005, s. 268–276; W. Mruk, *Pielgrzymowanie*, op. cit., s. 182–186; E.J. Mylod, *Latin Christian Pilgrimage in the Holy Land, 1187–1291*, Ledds 2013, rozprawa doktorska przedstawiona w Institute for Medieval Studies, University of Leeds, mps, s. 1–7.

obserwowany w okresie XII–XV w. przyniósł rozwój związanego z nim piśmiennictwa⁶. Obok dzieł poświęconych historii Ziemi Świętej czy walkom krzyżowców, w których temat pielgrzymowania pojawia się na marginesie innych rozważań, powstawały także liczne opisy peregrynacji i szczególnie nas interesujące przewodniki dla pielgrzymów. Dzieła te oczywiście zmieniały się na przestrzeni czterech interesujących nas stuleci. Analiza tych przemian jest tematem niniejszego artykułu.

Sukcesywne ograniczanie obszaru kontrolowanego przez łacinników na przestrzeni XII i XIII w., a wreszcie całkowity upadek ich panowania, spowodowały poważne zmiany w przebiegu tras wędrówek pielgrzymów. Stracili oni swobodę wędrowania i odwiedzania wielu budzących ich zainteresowanie okolic i miejscowości. Konsekwencje tych wydarzeń są oczywiście widoczne w przygotowywanych dla pielgrzymów przewodnikach. W późniejszych chronologicznie tekstach relatywnie mniej uwagi poświęcano trudniej dostępnym okolicom, a koncentrowano się na miejscach świętych, które łatwiej było odwiedzać. Zmiany te są dość oczywiste i łatwe do wyjaśnienia konsekwencjami przesileni politycznych⁷. Dlatego też ciekawszym problemem badawczym wydaje się próba porównania sposobu opisywania Jerozolimy, miasta, które budziło największe zainteresowanie chrześcijan i niezależnie od przemian politycznych było przez nich odwiedzane.

Jako baza źródłowa wybrane zostały trzy teksty przewodników. Pierwszy to datowany na rok 1137 tekst *Descriptio de locis sanctis*, którego autorem był Rorgo (czy też Rogo) Fretellus z Nazaretu⁸. Znane są obecnie dwie, niemal identyczne, redakcje tekstu. Pierwszą rozpoczyna dedykacja dla Henryka Sdyka (Zdicka), biskupa ołomunieckiego, który pielgrzymował w Ziemi Świętej w latach

⁶ Obszerne, choć niepełne zestawienie literatury związanej z peregrynacjami do Ziemi Świętej znaleźć można m.in. w pracy R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae. Chronologisches Verzeichniss der auf die Geographie des Heiligen Landes bezüglichen Literatur von 333 bis 1878*, H. Reuther's Verlagsbuchhandlung, Berlin 1890, s. 20–158.

⁷ O wpływie przesunięcia granic państw krzyżowców na praktykę pielgrzymowania zob. E.J. Mylod, *Latin Christian Pilgrimage*, op. cit., s. 8–22.

⁸ W artykule tym wykorzystano edycję *Descriptio de locis sanctis* przygotowaną przez P.C. Boerena, *Rorgo Fretellus de Nazareth et sa Description de la Terre Sainte historire et edition du texte* par P.C. Boeren, North-Holland Publishing Company, Amsterdam-Oxford-New York 1980. (Dalej cyt.: *Descriptio...*) Fragment tekstu przewodnika dostępny jest również w tłumaczeniu na język angielski: *Fetellus (Circa 1130 A.D.)*, translated and annotated by J.R. Macpherson, Palestine Pilgrims' Text Society, vol. 5, London 1896.

1137–1138⁹. Druga przygotowana była zapewne dla Rajmunda hrabiego Tuluzy¹⁰. *Descriptio...* jest więc, w pewnym sensie, przewodnikiem nietypowym. Z jednej strony, jako wolny od elementów osobistych opis miejsc świętych. Uzupełniony informacjami historycznymi i geograficznymi, niewątpliwie spełnia formalne kryteria odróżniające przewodniki od opisów peregrynacji. Z drugiej jednak, dedykacje dla konkretnych, prominentnych pielgrzymów czynią zeń dzieło indywidualne, a więc nieco odmienne od adresowanych do anonimowego, a przez to bardziej powszechnego odbiorcy¹¹. Rorgo Fretellus był duchownym, zapewne przedstawicielem pierwszego pokolenia łacinników urodzonego w *Outremer*. Jako kanclerz księcia Galilei, następnie kanonik w Nazarecie i archidiacon w Antiochii może zostać uznany za przedstawiciela wykształconej i wpływowej warstwy wśród Franków¹². Analizowane *Descriptio...* nie jest zapewne pierwszym przewodnikiem po Ziemi Świętej przygotowanym po przybyciu krzyżowców¹³. Jego powstanie zbiega się w czasie ze spisaniem podobnych tekstów, jakimi były adresowane do pątników *Codex Calixtinus* i *Mirabilia Urbis Romae*¹⁴. Wiek XII był

⁹ Reverentissimo patri et domino H. dei gratia Olomacensium antistiti R. Fretellus stola iocunditais indui, *Descriptio, op. cit.*, s. 6.

¹⁰ Domino suo venerabili et fratri in Domino R. Dei gratia Toletano comiti, Fretellus eadem gratia archidiaconus Antioche, *Descriptio, op. cit.*, s. 53; E. D'Angelo przedstawił alternatywną propozycję identyfikacji adresata przewodnika. W jego opinii mógł być nim Rodrigo Gonzales de Lara, hrabia Toledo, E. D'Angelo, *A Latin school in the Norman principality of Antioch?* [w:] D. Bates, E. D'Angelo, E. van Houts (red.), *People, texts and artefacts. Cultural Transmission in the Medieval Norman Worlds*, University of London School of Advanced Study. Institute of Historical Research, London 2017, s. 84.

¹¹ O oczekiwaniach, jakie mógł wiązać Fretellus ze swoim dziełem zob. B. Hamilton, *The Impact of Crusader Jerusalem on Western Christendom*, „The Catholic Historical Review”, 1994, 80(4), s. 699.

¹² E. D'Angelo, *A Latin school, op. cit.*, s. 84; B.Z., Kedar, *Gerard of Nazareth a Neglected Twelfth-Century Writer in the Latin East: A Contribution to the Intellectual and Monastic History of the Crusader States*, „Dumbarton Oaks Papers”, 1983, 37, s. 55; P.C. Boeren, *Introduction*, [w:] *Rorgo Fretellus de Nazareth et sa Description de la Terre Sainte historire et edition du texte* par P.C. Boeren, North-Holland Publishing Company, Amsterdam-Oxford-New York 1980, s. VII–XIII; L.F. Davis, *A Twelfth-Century Pilgrim's Guide to the Holy Land: Beinecke MS. 481.77*, „The Yale University Library Gazette”, 1990, 65(1/2), s. 11.

¹³ L.F. Davis, *A Twelfth-Century Pilgrim's Guide, op. cit.*, s. 11.

¹⁴ F.M. Nichols, *Preface*, [w:] *Mirabilia Urbis Romae. The Marvels of Rome or A Picture of the Golden City*, London-Rome 1889, s. IX–X; H. Manikowska, *Jerozolima-Rzym-Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, s. 216–217, 389–390.

bowiem okresem wielkiego rozkwitu praktyki pielgrzymowania. Dzieło Fretellusa możemy więc uznać za przykład utworu będącego odpowiedzią na budzące się wówczas zapotrzebowanie społeczne. Fakt zachowania się dwóch wersji tekstu przygotowanych dla wpływowych pielgrzymów odwiedzających Ziemię Świętą może świadczyć o popularności i uznawaniu tego przewodnika za godny powielania. Badacze pisali również o możliwym wpływie *Descriptio...* na późniejsze opisy miejsc świętych, co zdaje się potwierdzać popularność dzieła w kolejnych dekadach¹⁵. Dzieło Fretellusa zasługuje na uwagę również dlatego, że powstało w czasie, gdy państwa krzyżowców znajdowały się w apogeum swego rozwoju, co więcej można było żywić nadzieje nie tylko na trwałość tych organizmów, ale i wierzyć w możliwość ich ekspansji.

Drugi analizowany tekst to anonimowy opis *Les sains pelerinages que l'en doit requerre el la Terre Sainte*, którego powstanie datowane jest, na podstawie zawartych w samym utworze informacji, na okres 1229–1239¹⁶. To niewielkie dzieło spisane zostało w języku starofrancuskim, co w XIII w. było swego rodzaju nowością, świadczącą o upowszechnianiu się umiejętności czytania wśród ludzi świeckich¹⁷. Jednocześnie dowodzi to popularności pielgrzymowania do Ziemi Świętej wśród przedstawicieli szerszych warstw społeczeństwa. Czas powstania tekstu jest ważny z punktu widzenia niniejszych rozważań. Lata 1229–1239 to okres, kiedy Jerozolima ponownie znajdowała się pod władzą chrześcijan łacińskich. Święte miasto, które zostało zajęte przez wojska Saladyna w roku 1187, pozostało we władzy muzułmanów aż do roku 1229. Wtedy to, na mocy postanowień układu w Jafie zawartego przez cesarza Fryderyka II Sztaufa z ajjubidzkim sultanem Al-Malikiem Al-Kamilem, niemal cała Jerozolima powróciła w ręce łacinników, a we

¹⁵ D. Pringle, *A Crusader Chapel in Hippodrome of Tyre*, „Archaeology & History in the Lebanon”, 2004, 20, s. 6.

¹⁶ W artykule wykorzystano edycję *Les sains pelerinages que l'en doit requerre en la Terre Sainte* przygotowaną przez S. De Sandoli, na podstawie edycji H. Michelant, G. Raynaud, *Itinéraires à Jérusalem*, Geneve 1882. Została ona wydana, wraz z włoskim przekładem w *Itinera Hierosolymitana Crucesignatorum (saec. XII–XIII)*, vol. III, *Tempore recuperation Terrae Sanctae*, „Studium Biblicum Franciscanum”, Collectio Maior n. 24, Jerusalem 1983, s. 466–476 (dalej cyt.: *Les sains pelerinages...*,). Dostępny jest też angielski przekład tego tekstu wydany przez D. Pringla, *The Holy Pilgrimages (1229–1239)*, [w:] D. Pringle (red.), *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, „Crusade Texts in Translation”, vol. 23, Ashgate, Farnham 2012, s. 165–172; D. Pringle, *Introduction* [w:] *Pilgrimage to Jerusalem*, op. cit., s. 34–35.

¹⁷ E.J. Mylod, *Latin Christian Pilgrimage*, op. cit., s. 31.

władaniu Saracenów pozostało jedynie Wzgórze Świątynne. Krótkie panowanie chrześcijan w Jerozolimie trwało do roku 1239. Co prawda w 1241 r. udało się im odzyskać miasto, a nawet na krótko przejąć kontrolę nad Wzgórzem Świątynnym, ale już w 1244 r. Jerozolimę zajęli i splądrowali Turcy Chorezmijscy¹⁸. Panowanie łacinników w latach 1229–1239 zaowocowało odrodzeniem kultu w miejscach świętych i ponownym ożywieniem ruchu pątniczego, który od czasu zajęcia miasta przez Saladyna w roku 1187 był wyraźnie ograniczony¹⁹. Powstanie *Les sains pelerinages...* przypadło więc na okres, gdy Królestwo Jerozolimskie utraciło już znaczną część swego terytorium, ale chrześcijanie nadal byli zdolni do podejmowania działań mogących doprowadzić do odbudowy ich władztwa w *Outremer*.

Trzecim wykorzystanym przewodnikiem jest, również anonimowy, tekst *Peregrinationes totius Terrae Sanctae* wydrukowany w oficynie Giovanniego Baptisty de Sessa w Wenecji w roku 1491²⁰. Dzieło to należy do kręgu tak zwanych „przewodników franciszkańskich”²¹. Narodziny tej kategorii tekstów związane są z aktywnością braci mniejszych, którym w połowie czwartej dekady XIV w. pozwolono na ponowne osiedlenie się w Jerozolimie i kilku innych miejscach²². Minoryci z wielkim zapałem przystąpili do odtwarzania kultu łacińskiego.

¹⁸ H.E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, WAM, Kraków 2008, s. 367, 378–379, 412; A.J. Boas, *Jerusalem in the time of the crusades. Society, landscape and art in the Holy City under Frankish rule*, Routledge, London-New York 2001, s. 20.

¹⁹ I. Shagrir, *The Visitatio Sepulchri in the Latin Church of the Holy Sepulchre*, „Al-Masāq”, 2010, 22(1), s. 59.

²⁰ *Peregrinatione totius Terrae Sanctae*, Venetiis Impresse per Baptistam de Sessa Mediolanensem, 1491, Mensis Maii (dalej cyt.: *Peregrinationes...*).

²¹ W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane ze środowiskiem franciszkanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCXLVIII, „Prace Historyczne”, 2001, 128, s. 50–51.

²² B. Dansette, *Les pèlerinages occidentaux en Terre Sainte: une pratique de la „Devotion Moderne” á la fin du Moyen Âge? Relation inédite d’un pèlerinage effectué en 1486*, „Archivum Franciscanum Historicum”, 1979, 72, s. 109; S. De Sandoli, *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century*, „Studia Orientalia Christiana, Monographie”, 1990, 3, s. 37–48, 77–93; P. Alphandéry, A. Dupront, *La Chrétienté et l’idée de croisade*, Albin Michel, Paris 1959, vol. II, s. 256; G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell’oriente francescano*, Tipografia del Collegio di S. Bonaventura, Quaracchi presso Firenze, 1906–1927, vol. IV, s. 50–58; N.S. Klimas OFM, *Historia Franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 2014, 21, s. 37–39; G. Odoardi, *La custodia francescana di Terra Santa nel VI centenario della sua costituzione (1341–1942)*, „Miscellanea Francescana”, 1946, 118, s. 17.

Równocześnie podjęli szereg działań mających przyciągnąć do Ziemi Świętej możliwie wielu pątników²³. Po roku 1291 w *Outremer* nie pozostało bowiem wielu łacińskich chrześcijan. Największe ich skupiska znajdowały się w miastach portowych, do których przybywali kupcy z miast europejskich²⁴. Dlatego też utrzymanie łacińskiego kultu w najważniejszych miejscach świętych, np. w Jerozolimie czy w Betlejem, było uzależnione od napływu pielgrzymów. Jednym ze sposobów na ich przyciągnięcie było kolportowanie przewodników po miejscach świętych, niejednokrotnie uzupełnionych długimi wykazami odpustów, które można było uzyskać w Ziemi Świętej. Teksty takie pojawiły się już w XIV stuleciu i wiele wskazuje na to, że pielgrzymi mogli je kopiować lub może nawet nabywać ich rękopiśmienne egzemplarze²⁵. W drugiej połowie XV w. przewodniki takie zaczęto drukować, m.in. w Wenecji, która wyrosła na główne miasto etapowe na szlaku pielgrzymim z Europy Zachodniej do Ziemi Świętej²⁶. Spisane prostą łaciną *Peregrinationes...* mają formę broszurki o niewielkich rozmiarach, która mogła znaleźć wielu nabywców wśród pątników przybywających w końcu XV w. do Wenecji w poszukiwaniu statku, który zawiezie ich na Wschód. Oprócz opisu miejsc świętych i odpustów znajduje się w niej także dość obszerny modlitewnik zawierający teksty wykorzystywane podczas nabożeństw w poszczególnych sanktuariach²⁷. Lakoniczne opisy miejsc świętych, wykazy odpustów i teksty modlitw zaczerpnięte z „przewodników franciszkańskich” przeniknęły do wielu późnośredniowiecznych utworów, w których jest mowa o Ziemi Świętej²⁸. Dlatego też można uznać, że teksty te, w tym będący przedmiotem analizy przewodnik

²³ W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki*, *op. cit.*, s. 51.

²⁴ D. Howard, *Death in Damascus: Venetians in Syria in the Mid-Fifteenth Century*, „*Muqarnas*”, 2003, 20, s. 1143, 147.

²⁵ K.M. Rudy, *A Pilgrim's Book of Hours: Stockholm Royal Library A233*, „*Studies in Iconography*”, 2000, 21, s. 242.

²⁶ D. Quirini-Popławska, *Wenecja jako etap w podróży do Ziemi Świętej (XIII–XV w.)*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Instytut Historii PAN, Warszawa 1995, s. 126–128; J. Brefeld, *A Guidebook*, *op. cit.*, s. 122.

²⁷ Modlitewnik stanowi blisko 4/5 objętości tekstu, *Peregrinationes*, *op. cit.*, s. 11–50.

²⁸ Thomas Brygg, *Itinerarium in Terram Sanctam*, wyd. P. Riant, Archives de l'Orient Latin, vol. II, Ernest Leroux, Paris 1884, s. 383–386; Nicolaus de Marthono, *Liber peregrinationis ad loca sacra*, wyd. L. Le Grand, *Relation du pèlerinage a Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394–95)*, Revue de l'Orient Latin, Ernest Leroux, Paris 1884, s. 613–619; M.L. Colker, *A Medieval Pilgrims' Guide*, *op. cit.*, s. 143; W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki*, *op. cit.*, s. 55.

z Wenecji, wywarły wielki wpływ na wyobrażenia o Jerozolimie i jej okolicach w okresie, gdy rozumiano, że nie ma widoków na odzyskanie władzy politycznej na Wschodzie. Równocześnie przekonano się, że panowanie muzułmanów nie oznacza zamknięcia Ziemi Świętej przed pielgrzymami z Europy²⁹.

Stworzone na przestrzeni trzech i pół wieku teksty, z których każdy powstał w wyrażnie odmiennych warunkach politycznych i kontekście historycznym pozwalają prześledzić zmiany, jakim ulegał sposób przedstawiania Jerozolimy w omawianym okresie. Ich analiza umożliwia wskazanie szeregu cech charakterystycznych dla każdego z przewodników.

Pierwszą, niezwykle wyraźną różnicą jest to, że w tekście Fretellusa opis Jerozolimy stanowi jedynie niewielką (około 1/5) część całego przewodnika, w którym szeroko omówiono również inne rejony Ziemi Świętej³⁰. W *Les sains pelerinages...* świętemu miastu poświęcono ponad 1/4 dzieła, zaś w *Peregrinationes...* już około połowę objętości tekstu dotyczącego opisu miejsc świętych i około 2/3 obszernego modlitewnika³¹. Łatwo dostrzec, że w analizowanym okresie kolejni autorzy poświęcali Jerozolimie coraz więcej uwagi. Różnica ta jest niewątpliwie konsekwencją zmian politycznych. W czasach Fretellusa Jerozolima była najważniejszym, ale jednocześnie tylko jednym z wielu centrów życia religijnego łacinników w Ziemi Świętej. W latach 40. XII w. pielgrzymi dość swobodnie poruszali się po znacznych obszarach Palestyny i Syrii, odwiedzając m.in. Antiochię, Nazaret, okolice jeziora Tyberiadzkiego i Morza Martwego, udawali się w stronę Synaju, na pustynię Judzką i w góry Libanu. Co ważne, niemal wszędzie mogli spotkać łacińskich duchownych³². W latach 30-tych XIII wieku, gdy powstawało *Les sains pelerinages...*, na skutek ekspansji muzułmanów możliwości swobodnego pielgrzymowania były już znacznie mniejsze. Jeszcze bardziej skurczyły się po roku 1291, co znalazło odzwierciedlenie w najpóźniejszym z analizowanych przewodników. Opis miejsc godnych odwiedzenia wskazanych w *Peregrinationes...* kończy się

²⁹ H.L. Savage, *Pilgrimages and Pilgrim Shrines in Palestine and Syria after 1095*, [w:] K.M. Setton (red.), *A History of the Crusades*, vol. IV; H.W. Hazard (red.), *The Art and Architecture in the Crusader States*, University of Wisconsin Press, Madison 1977, s. 66–67.

³⁰ *Descriptio*, op. cit., s. 31–38.

³¹ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472–476; *Peregrinationes*, op. cit., s. 1–6, 14–45.

³² J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States*, [w:] K.M. Setton (red.), *A History of the Crusades*, vol. V; N.P. Zacour, H.W. Hazard (red.), *The Impact of the Crusades on the Near East*, University of Wisconsin Press, Madison 1985, s. 233–250.

zdaniem, które doskonale oddaje istotę zmian, które dokonały się między połową XII a końcem XV stulecia: *Są jeszcze inne liczne miejsca (święte) w Syrii, które współczesnym chrześcijanom nie są znane*³³.

Analizowane teksty różnią się nie tylko ilością miejsca przeznaczonego na opis Jerozolimy w porównaniu z resztą Ziemi Świętej, ale i sposobem przedstawienia świętego miasta. Poświęcony mu fragment dzieła Fretellusa rozpoczyna się od przypomnienia, że miasto, będące wspaniałą stolicą Judei, zgodnie z przekonaniem uczonych, jest położone w środku świata³⁴. Następnie autor przypomniał panowanie w Jerozolimie króla Dawida i obecność w niej proroka Izajasza³⁵. Pierwszym godnym uwagi miejscem wskazanym przez Fretellusa jest Wzgórze Świątynne. Autor w lakonicznych słowach i nie nazbyt precyzyjnie przedstawił historię znajdującej się na nim Świątyni, rozpoczynając opowieść do czasów Dawida i Salomona. Przypomniał m.in. o zniszczeniu przybytku przez Nabuchodonozora i jego dalszych burzliwych losach aż po ostateczną destrukcję dokonaną przez Rzymian dowodzonych przez Tytusa. Podkreślił, że później stało się ważnym centrum życia religijnego Saracenów. Przy opowieści o Wzgórzu Świątynnym przywołane zostały również wydarzenia znane z Nowego Testamentu. Autor przypomniał m.in., że to tu starzec Symeon zobaczył Jezusa, który właśnie w tej Świątyni został ofiarowany i obrzezany, a wiele lat później był kuszony przez Szatana, by rzucić się z narożnika muru. Co ciekawe, Fretellus nie nazwał i nie wskazał konkretnych miejsc żadnego z tych wydarzeń, a jedynie przypomniał, że rozegrały się na Wzgórzu Świątynnym³⁶. Rozpoczęcie opisu Jerozolimy od terenu Świątyni i przedstawienie jego dziejów w porządku niemal chronologicznym, aż po czasy panowania muzułmańskiego, wymaga komentarza. Zburzenie przez Rzymian miasta i dominującej nad nim Świątyni, a następnie plany wzniesienia na miejscu żydowskiej Jerozolimy nowoczesnego miasta Aelia Capitolina sprawiły, że w IV w. n.e. chrześcijanie, ciesząc się wsparciem cesarza Konstantyna Wielkiego, mogli na nowo zorganizować sakralną przestrzeń miasta. Najistotniejszą zmianą, jaka się wówczas dokonała było przeniesienie centrum życia religijnego z terenu Świątyni Salomona na miejsce śmierci i zmartwychwstania Jezusa, gdzie powstał

³³ *Multa alia loca sunt per Soriam que a christianis modernis non sunt cognita. Peregrinationes, op. cit., s. 11.*

³⁴ *Jherusalem gloriosa ludee metropolis iuxta phylosophos in medio mundi sita est. Descriptio, op. cit., 31.*

³⁵ *Descriptio, op. cit., s. 31.*

³⁶ *Descriptio, op. cit., s. 31–32.*

imponujący kompleks zabudowań sakralnych³⁷. W kolejnych stuleciach chrześcijanie w zasadzie nie byli zainteresowani znajdującym się na obrzeżach ich miasta Wzgórzem Świątynnym, które w początku VII w. stało się wysypiskiem śmieci³⁸. Dopiero najazd muzułmański odmienił jego los. Zdobywcy wzniesli na tym terenie okazałe budowle z Kopułą na Skale i meczetem Al-Aksa. Inwestycje te przyciągały oczywiście uwagę chrześcijan, ale *Szlachetne Sanktuarium*, jak muzułmanie nazywali Wzgórze Świątynne, w zasadzie pozostawało niedostępne dla wyznawców Chrystusa³⁹. Sytuacja zmieniła się po zdobyciu Jerozolimy przez krzyżowców. Budynki muzułmańskie uznano za Templum Domini (Kopuła na Skale) i Templum Salomonis (meczet Al-Aksa), czyli świątynie osadzone w tradycji biblijnej⁴⁰. Krzyżowcy oczywiście zdawali sobie sprawę, że Świątynia z czasów Jezusa została zniszczona przez Rzymian, ale dość szybko uznali, że obecne zabudowania na Wzgórzcu zostały wzniesione przez któregoś z chrześcijańskich cesarzy (Konstantyna Wielkiego lub Herakliusza), a muzułmanie jedynie je przebudowali. Legenda ta jest też obecna w tekście Fretellusa⁴¹. Ta swoista „chrystianizacja” Wzgórza Świątynnego jest jedną z najciekawszych zmian dokonanych

³⁷ P.K. Hitti, *Syria. A Short History*, Macmillan, New York 1959, s. 98; J. de Haas, *History of Palestine. The Last Two Thousand Years*, Macmillan, New York 1934, s. 80–82; M. Starowieyski, *Caelestis urbs Hierusalem* [w:] P. Paszkiewicz, T. Zadrozny (red.), *Jerozolima w kulturze europejskiej*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1997, s. 50; S. Goldhill, *The Temple of Jerusalem*, Profile Books, London 2006, s. 104; J.M. Lundquist, *The Temple of Jerusalem. Past, Present, and Future*, Praeger, London 2008, s. 156; W. Mruk, *Mount Moriah in the eyes of Christians and Muslims in the period before the Crusades*, [w:] D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz (red.), *Sacrum w mieście. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, t.1, *Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna*, WAM, Kraków 2016, s. 83–85.

³⁸ D. Bahat, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, Carta the Israel Map & Pub Co Ltd, Jerusalem 1996, s. 80–82; A.J. Boas, *Jerusalem*, op. cit., s. 8; W. Mruk, *Mount Moriah*, op. cit., s. 87.

³⁹ A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship. Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Brill, Leiden Boston Köln, 1999, s. 24–25, 26, 29–44; G. Moshe, *A History of Palestine. 634–1099*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 92; O. Grabar, *The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem*, [w:] E.R. Hoffman (red.), *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*, Wiley-Blackwell, Oxford 2007, s. 148; A.J. Boas, *Jerusalem*, op. cit., s. 9; J.M. Lundquist, *The Temple*, op. cit., s. 183.

⁴⁰ J. Yolles, *The Maccabees in the Lord's Temple: Biblical Imagery and Latin Poetry in Frankish Jerusalem*, [w:] E. Lapina, N. Morton (red.), *The Uses of Bible in Crusader Sources*, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 422–423, 438.

⁴¹ *Descriptio*, op. cit., s. 32.

w Jerozolimie po jej zajęciu przez łacinników⁴². Rozpoczęcie *Descriptio...* od opisu tego właśnie miejsca i osadzenie go kontekście historii zbawienia i późniejszych dziejów świętego miasta jest tego najlepszym dowodem.

W *Les sains pelerinages...* i w *Peregrinationes...* oczywiście jest mowa o Wzgórzu Świątynnym, ale oba przewodniki poświęcają mu znacznie mniej uwagi i umieszczają go na dalszym planie. W tekście z XIII w. wskazano je jako miejsce, w którym rozegrało się kilka zdarzeń opisanych w Nowym Testamencie (lub przynajmniej tylko tak uważano). Wyliczono natomiast bramy i wejścia prowadzące na teren świątynny oraz opisano jego położenie względem innych miejsc świętych w mieście⁴³. Ta wyraźna zmiana jest niewątpliwie rezultatem tego, że w czasie gdy spisywano *Les sains pelerinages...* łacinnicy, jak wspomiano wyżej, władali w Jerozolimie, ale Wzgórze pozostawało w rękach muzułmanów, co w zasadzie czyniło to miejsce niedostępnym dla chrześcijan. Jednocześnie zapewne żywa była jeszcze „chrześcijańska” tradycja miejsca, które utracono zaledwie cztery dekady wcześniej, zaś okazałe budowle dominujące nad miastem nadal przyciągały uwagę pielgrzymów. W powstałym ponad dwa stulecia później *Peregrinationes...* o Wzgórzu Świątynnym wspomniano w jednym lakonicznym zdaniu mówiącym, iż jest to miejsce, w którym Chrystus nauczał i działał liczne cuda⁴⁴. Obraz upadku znaczenia religijnego terenu świątynnego uzupełnia fakt, że końcu XV w. za jego nawiedzenie można było uzyskać jedynie odpust częściowy, podobnie jak np. za przejście przez potok Cedron⁴⁵. Dla porównania przejście przez bramę, którą wyprowadzono św. Szczepana, by go ukamienować za miastem, dawało już odpust zupełny⁴⁶. Po trzech stuleciach od wyparcia chrześcijan z terenu Świątyni miejsce to, nie po raz pierwszy w historii, utraciło znaczną część waloru świętości dla wyznawców Chrystusa, co znalazło odzwierciedlenie w przygotowanym dla pielgrzymów przewodniku.

Zgoła odmiennie wygląda sytuacja z opisem kompleksu zabudowań wokół Grobu Świętego i Kalwarii. Zarówno w *Les sains pelerinages...*, jak

⁴² A.J. Boas, *Jerusalem*, op. cit., s. 109–110; M. Di Cesare, *The “Qubbat al-Şaħrah” in the 12th Century*, „Oriente Moderno”, Nuova Serie, A. 95, Nr. 1/2, 2015, s. 236–248; C.H., Krinsky, *Representations of the Temple of Jerusalem before 1500*, „Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes”, 1970, 33, s. 5–6.

⁴³ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472–474.

⁴⁴ Item Templum Domini ubi Christus predicavit et fecit multa miracula. *Peregrinationes*, op. cit., s. 3.

⁴⁵ *Peregrinationes*, op. cit., s. 3.

⁴⁶ *Peregrinationes*, op. cit., s. 3.

i w *Peregrinationes...*, opis Jerozolimy zaczyna się od miejsc świętych związanych ze śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa⁴⁷. W pierwszym z tych przewodników jest nawet mowa, że to właśnie od Grobu Zbawiciela należy zacząć zwiedzanie świętego miasta⁴⁸. Rozpoczęcie opowieści o Jerozolimie od przedstawienia bazyliki Grobu Bożego wydaje się dość naturalne i oczywiste. Bez krzyża na Golgocie i pustego grobu Jerozolima nie stałaby się najważniejszym miejscem świętym dla chrześcijan. Co oczywiste, wszystkie trzy analizowane przewodniki poświęcają temu kompleksowi wiele uwagi. Proporcjonalnie najwięcej miejsca poświęcono mu w *Peregrinationes...* To właśnie w tym, pochodzącym z końca XV stulecia tekście, wyliczono najwięcej – czyli dziewiętnaście – miejsc, kaplic i relikwii czczonych przez łacinników w obrębie bazyliki⁴⁹. W *Les sains pelerinages...*, wskazano ich dwanaście, a w *Descriptio...* zaledwie siedem⁵⁰. Różnica pomiędzy tekstami stanie się jeszcze wyraźniejsza, gdy uwzględnimy fakt, że w czasach Fretellusa łacinnicy dominowali w Jerozolimie i mogli narzucać swoją wolę również przy organizacji kultu w bazylice Grobu Bożego, podczas gdy w końcu XV stulecia byli oni tylko jedną z kilku wspólnot chrześcijańskich obecnych w tej świątyni. Co więcej, relacje pomiędzy poszczególnymi grupami wyznawców Chrystusa były wówczas bardzo napięte, a dostęp do wielu części kościoła był mocno ograniczony⁵¹. Widoczna wraz z upływem czasu chęć identyfikowania i opisywania coraz

⁴⁷ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472; *Peregrinationes*, op. cit., s. 1.

⁴⁸ Premièrement doit requerre le vrai Saint Sepulcre de Nostre Seigneur Dieu Ihesu Crist, *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472.

⁴⁹ *Peregrinationes*, op. cit., s. 1–3.

⁵⁰ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472; *Descriptio*, op. cit., s. 37.

⁵¹ W. Mruk, *Pielgrzymowanie*, op. cit., s. 124; E. Horn, *Ichonographiae locorum et monumentorum veterum Terrae Sanctae, accurate delineatae et descriptae a P. Elzario Horn, Ordinis Minorum Provinciae Thuringia (1725–44) E codice Vaticano Latino No 9233 excerptis, adnotavit et edidit Hieronymus Golubovich*, Typis Sallustianis, Romae 1902, s. 64; A. Arce, *De originae Custodiae Terrae Sanctae*, [w:] *Miscelânea de Terra Santa*, vol. III, Estudios orientales, judaicos y de Tierra Santa, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1975, s. 100–103; M. de Vogüe, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Librairie de Victor Didron, Paris 1860, s. 226; S. De Sandoli, *The Peaceful Liberation*, op. cit., s. 43–49, 83; A.O. Issa, *Les minorites chrétiennes de Palestine a travers les siècles. Étude historico-juridique et développement moderne international*, Franciscan Printing Press, Jerusalem 1976, s. 168–169, 172–173; P. Alphandéry, A. Dupront, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, Albin Michel, Paris 1959, vol. II, s. 256; M. Halbwachs, *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte. Étude de mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris 1941, s. 88; B. Collin, *Le problème juridique des lieux-saints*, Librairie Sirey, Paris 1956, s. 22–23.

większej liczby świętych miejsc i relikwii zgromadzonych w obrębie bazyliki można wyjaśnić m.in. ograniczaniem swobody pielgrzymowania poza nią. Wymuszone zmianami sytuacji politycznej zawężenie obszaru, do którego mieli dostęp łacinnicy pielgrzymi, sprawiło, że starano się identyfikować i czcić możliwie wiele „nowych” miejsc świętych i relikwii, aby „zastąpić” nimi te utracone. Tendencja ta dotyczyła oczywiście nie tylko Jeruzolimy. Jedną z konsekwencji wypierania krzyżowców z kolejnych terenów było „odkrywanie” kolejnych miejsc świętych zlokalizowanych na obszarach, które pozostawały jeszcze w rękach łacinników. Analizując przyczyny pojawienia się tak obszernego opisu bazyliki Grobu Bożego w XV-wiecznym przewodniku należy też zauważyć, że wizyta w tej świątyni była jednym z najważniejszych etapów na trasie ówczesnych peregrynacji. Opiekujący się miejscami świętymi franciszkanie organizowali tu całonocne nabożeństwa, podczas których pielgrzymi, modląc się, wędrowali wewnątrz świątyni. Dlatego też rozbudowanie tej części przewodnika można uznać za odpowiedź na oczekiwania pątników. Swoista powściągliwość Fretellusa przy opisywaniu kompleksu Bożego Grobu może być natomiast spowodowana tym, że około roku 1137 w świątyni ciągle trwały prace budowlane. Okazałe budowle wzniesione za Konstantyna Wielkiego zostały bowiem poważnie zniszczone w drugiej dekadzie XI stulecia. Wtedy to fatymidzki kalif al-Hakim nakazał całkowite rozebranie świątyni. Plan nie został w pełni zrealizowany, a niedługo później przystąpiono do odbudowy, której patronował cesarz Konstantyn Monomach⁵². Do czasu przybycia krzyżowców kompleks nie odzyskał swej wcześniejszej wspaniałej formy. Po zajęciu Jeruzolimy łacinnicy przystąpili do przebudowy świątyni, ale ich prace przerwało trzęsienie ziemi w roku 1114. Uroczysta konsekracja odbudowanej przez krzyżowców bazyliki Grobu Świętego miała miejsce dopiero 15 lipca 1149 r., w pięćdziesiątą rocznicę zdobycia miasta przez rycerzy I krucjaty⁵³. W chwili powstawania przewodnika Fretellusa świątynia po prostu nie była jeszcze skończona.

Kolejną różnicą, którą można dostrzec w analizowanych przewodnikach, jest sposób przedstawienia Góry Syjon znajdującej się w południowej części miasta. W dziele Fretellusa wyliczonych zostało jedenaście zdarzeń i miejsc świętych,

⁵² D. Jacoby, *Bishop Gunter of Bamberg*, op. cit., s. 268, 272; J.R. MacPherson, *The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre*, „The English Historical Review”, 1892, 7(28), s. 669; A.J. Boas, *Jerusalem*, op. cit., s. 103, 105–106.

⁵³ J.R. MacPherson, *The Church of the Resurrection*, op. cit., s. 679; D. Pringle, *The Planning of Some Pilgrimage Churches in Crusader Palestine*, „World Archaeology”, 1987, 18(3), *Archaeology and the Christian Church*, s. 342–343.

które tam właśnie chciano umieścić⁵⁴. Opis Syjonu w *Les sains pelerinages...* jest znacznie uboższy. Obejmuje raptem sześć zdarzeń i miejsc⁵⁵. Niewątpliwie najbogatszy obraz Syjonu znajdujemy w *Peregrinationes...* Wyliczonych tam zostało blisko trzydzieści zdarzeń i miejsc, za których nawiedzenie można było uzyskać odpusty. Są wśród nich nie tylko opisane i w pozostałych analizowanych przewodnikach miejsce zaśnięcia Matki Bożej czy Wieczernik, ale także nieznanne autorom pozostałych tekstów: m.in. miejsce, w którym żydzi próbowali wykraść apostołom ciało Matki Bożej, miejsce dołączenia do grona apostołów Macieja, który zastąpił Judasza, czy wreszcie miejsce, w którym był przywiązany baranek paschalny, którego spożyto podczas ostatniej wieczerzy⁵⁶. Wyjątkowe, na tle pozostałych przewodników, nasycenie informacjami opisu Góry Syjon w *Peregrinationes...* można wytłumaczyć m. in. tym, że to właśnie w zabudowaniach utożsamianych z Wieczernikiem znajdowała się wówczas główna siedziba franciszkanów w Jerozolimie. Bracia mniejsi, w pewnym okresie, mieli w swym wyłącznym posiadaniu Wieczernik i znajdujący się wokół niego kompleks zabudowań⁵⁷. Wydłużanie listy miejsc pokazywanych pątnikom można uznać za jeden ze sposobów na uczynienie pielgrzymek możliwie atrakcyjnymi, mimo ograniczeń wynikających z muzułmańskiego panowania w Jerozolimie.

Przedstawione wyżej różnice w obrazie Jerozolimy stworzonym w analizowanych przewodnikach można uznać za rezultat, szeroko rozumianych, przemian politycznych w Ziemi Świętej, które bezpośrednio wpływały na sytuację w świętym mieście. Ewolucja statusu łacinników, którzy z grupy rządzącej stali się najpierw wspólnotą zmuszoną do koegzystencji z muzułmanami, a wreszcie mniejszością zdaną na łaskę dominujących Saracenów, niewątpliwie wywarła znaczący wpływ na sposób w jaki postrzegali i opisywali Jerozolimę w przewodnikach dla pielgrzymów.

W analizowanych tekstach dostrzec można jeszcze jedną znaczącą różnicę, która tylko w części jest konsekwencją wspomnianych zmian politycznych. W swym

⁵⁴ *Descriptio*, op. cit., s. 35–37.

⁵⁵ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 474.

⁵⁶ *Peregrinationes*, op. cit., s. 4–6.

⁵⁷ A.J. Boas, *Jerusalem*, op. cit., s. 112; A. Arce, *De originae*, op. cit., s. 92–100; A.O. Issa, *Les minorites*, op. cit., s. 168–169, 172–173; H. Fürst, OFM, *Die Custodie des Heiligen Landes. Die Mission der Franciskaner im Heiligen Land und im Vorderen Orient*, Franziskaner Missions-Verein in Bayern e. V. und dem Kommissariat für das Heilige Land, München 1981, s. 7; S. De Sandoli, *The Peaceful Liberation*, op. cit., s. 86–87; M de Vogüe, *Les Eglises*, op. cit., s. 326–330; W. Mruk, *Pielgrzymowanie*, op. cit., s. 137.

opisie godnych uwagi miejsc w Jerozolimie Fretellus koncentruje się na wydarzeniach, które się w nich rozegrały. A są to przede wszystkim wydarzenia opisane w Biblii, którą autor chętnie cytował⁵⁸. Do nielicznych wyjątków należą informacje o zniszczeniu Świątyni przez Rzymian, wzmianki o odnalezieniu przez cesarzową Helenę krzyża świętego, aluzje do legendarnych inwestycji na Wzgórzu w czasach Justyniana lub Herakliusza, o wybudowaniu przez muzułmanów zegara słonecznego czy barwna opowieść o losach Jezusowego napletka, który za pośrednictwem anioła trafił w ręce Karola Wielkiego⁵⁹. Próżno szukać w dziele Fretellusa wzmianek o znajdujących się w Jerozolimie przedmiotach, relikwiach czy materialnych śladach osób, które były tu aktywne. Anonimowy autor *Les sains pelerinages...* znacznie chętniej opowiadał o miejscach związanych z wydarzeniami bliższymi współczesności. Czytelnicy jego dzieła dowiadywali się m.in. o skarbcu, w którym przechowywano relikwie krzyża przed ich utratą w bitwie pod Hittin, o lokalizacji klasztorów założonych po zdobyciu miasta przez krzyżowców czy o kościele Zaśnięcia Matki Bożej, który w momencie spisywania przewodnika znajdował się w ruinie⁶⁰. Opisana też została kolumna, przy której biczowany był Chrystus. Pierwotnie znajdowała się ona w pretorium Piłata, ale przeniesiono ją do kościoła Grobu Bożego i tam była czczona⁶¹. Inną cenną, choć trudno dostępną relikwią, był tzw. żłóbek Jezusa. Była to kamienna misa przechowywana w jednym z oratoriów znajdujących się na Wzgórzu Świątynnym⁶². Tradycja wiążąca to naczynie z Jezusem i Jego Matką ma korzenie muzułmańskie. O przechowywaniu takiego artefaktu w Jerozolimie jako pierwsi informowali właśnie autorzy muzułmańscy⁶³. Przeniknięcie tej tradycji do

⁵⁸ Przy opisie Jerozolimy Fretellus szesnaście razy sięgał po cytaty z Biblii. *Descriptio*, *op. cit.*, s. 31, 33, 34, 36, 37, 38.

⁵⁹ *Descriptio*, *op. cit.*, s. 32.

⁶⁰ *Les sains pelerinages*, *op. cit.*, s. 472.

⁶¹ *Les sains pelerinages*, *op. cit.*, s. 472.

⁶² *Les sains pelerinages*, *op. cit.*, s. 474.

⁶³ Nasir Khusraw, *Sefer Namèh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie et en Perse, pendant les années de l'Hégire 437–444 (1035–1042)*, publié, traduit et annoté par Ch. Schefer, Ernest Leroux, Paris 1881, s. 75; D. Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria. Mosques, Cemeteries and Sermons under Zangids and Ayyubids (1146–1260)*, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 82; G. Necipoğlu, *The Dome of the Rock as Palimpsest: Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses*, "Muqarnas", *Frontiers of Islamic Art and Architecture: Essays in Celebration of Oleg Grabar's Eightieth Birthday*, 2008, vol. 25, s. 39–41; G. Le Strange, *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land From A.D. 650 to 1500*, Committee of the Palestine Exploration Fund. Alexander P. Watt, London 1890, s. 166.

chrześcijańskiego przewodnika dla pielgrzymów jest godnym uwagi przykładem konsekwencji, które niosło za sobą współistnienie w świętym mieście różnych wspólnot religijnych. W przewodniku tym wspomniano też o śladach palców Jezusa odcisniętych w kamieniu nieopodal miejsca pojmania w ogrodzie Getsemani i Jego stóp w miejscu Wniebowstąpienia na Górze Oliwnej oraz o odciskach kopytek oślicy, na której Chrystus wjeżdżał do Jerozolimy w Niedzielę Palmową. Tym ostatnim pobożni pielgrzymi mogli oddawać cześć przy wschodniej bramie miasta⁶⁴. Umieszczenie w przewodniku informacji nawiązujących do aktualnej sytuacji oraz wprowadzenie opisów materialnych pamiątek, których wiarygodność pewnie można by kwestionować, wyraźnie odróżnia *Les sains pelerinages...* od dzieła Fretellusa. Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie o przyczyny tej różnicy. Być może należy ich szukać w autorach i adresatach obu dzieł. Autor *Descriptio...* był człowiekiem wykształconym. Niewątpliwie należał do elity łacinników w Ziemi Świętej, zaś obie zachowane wersje jego dzieła przygotowane były dla pątników należących do tej samej uprzywilejowanej grupy społecznej. Byli to ludzie, którzy bez trudu mogli uzyskać precyzyjne informacje o bieżącej sytuacji w Jerozolimie. Zapewne równie łatwo mogli wejść w bezpośredni kontakt z najcenniejszymi spośród relikwii znajdujących się wówczas w rękach łacinników. Dlatego też odciski kopytek oślicy mogły nie budzić ich większego zainteresowania. Natomiast *Les sains pelerinages...* było zapewne tekstem przygotowanym dla pielgrzymów rekrutujących się z niższych i mniej wykształconych warstw społecznych. Pątnicy tacy, w odróżnieniu od biskupa ołomunieckiego, zapewne nie mogli liczyć na przyjęcie przez przedstawicieli ówczesnych łacińskich elit. Mieli też znacznie trudniejszy dostęp do informacji czy relikwii. Nic więc dziwnego, że z wielką atencją podchodzili do wspomnianych śladów kopytek.

Niewątpliwie najobszerniejszą listę miejsc czczonych w Jerozolimie zawiera ostatni z omawianych przewodników. Lektura *Peregrinationes...* dowodzi, że u schyłku średniowiecza łacínscy pątnicy odwiedzali liczne, precyzyjnie zidentyfikowane *loca sacra*, o których wcześniejsze teksty milczały. Pielgrzymi dowiadawali się m.in., gdzie niosący krzyż Chrystus pocieszał płaczące niewiasty, gdzie św. Piotr odciął ucho Malchusowi i gdzie przymuszono Szymona z Cyreny, by pomógł nieść krzyż. Na placu przed wejściem do kościoła Grobu Bożego rozpoznano nawet kamień, na którym niosący krzyż Chrystus zatrzymał się, by przez

⁶⁴ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472, 476.

chwilę odpocząć⁶⁵. W swym dążeniu do stworzenia atrakcyjnego opisu miasta autor przewodnika dość swobodnie wykraczał poza bezpośredni przekaz Biblii. Pozwoliło mu to m.in. na wskazanie domu św. Weroniki oraz miejsca, w którym Maryja prała pieluszki, gdy przyniosła małego Jezusa do Świątyni. Wśród koniecznych, ale przemilczanych w Piśmie zdarzeń było również pieczenie baranka przed ostatnią wieczerzą. W tworzeniu obrazu Jerozolimy wykorzystano także apokryfy (np. szkoła, w której uczyła się Maryja) i przypowieści (np. dom bogacza z przypowieści Jezusa o bogaczu i Łazarzu – Łk. 16, 19–31), uznając za w pełni wiarygodne i realnie istniejące budynki w nich wymienione⁶⁶. Co godne podkreślenia, w *Peregrinationes...* nie zostały wyliczone, wydawać by się mogło bardzo atrakcyjne pamiątki znane z *Les sains pelerinages...*, jakimi były m.in. wspomniane wyżej ślady palców Chrystusa w Getsemani i Jego stóp na Górze Oliwnej⁶⁷. Ich pominięcie można wytłumaczyć nietrwałością legendy tworzonej na potrzeby chwili, która w zmieniającej się rzeczywistości nie zdołała się utrwalić.

Znaczące rozbudowanie opisu Jerozolimy w pochodzącym z końca XV w. przewodniku jest bez wątpienia skutkiem zmiany warunków pielgrzymowania w późnym średniowieczu. Wspomniane wyżej ograniczanie swobody wędrowania sprawiło, że nastąpiła wyraźna koncentracja ruchu pielgrzymiego w Jerozolimie i jej najbliższej okolicy. Poza znaczeniem religijnym miejsca śmierci i zmartwychwstania Jezusa ważną rolę odgrywała też stała obecność duchownych łacińskich, która stanowiła dodatkowe ułatwienie i zachętę do odwiedzania świętego miasta. Skoncentrowanie zainteresowania pielgrzymów na niewielkim obszarze wokół Jerozolimy zbiegło się w czasie ze stworzeniem w Wenecji struktur pozwalających na uczynienie z obsługi ruchu pielgrzymiego ważnej gałęzi działalności gospodarczej. Decydujący się na podróż przez Wenecję pielgrzymi mogli liczyć profesjonalną usługę obejmującą nie tylko rejs na trasie Wenecja-Jafa-Wenecja, ale i organizację pobytu w Ziemi Świętej (wynajęcie przewodników, zwierząt jucznych, pośrednictwo w kontaktach z miejscowymi władzami itp.). Od końca XIV w. można mówić o ukształtowaniu się typowej trasy pielgrzymiej, w ramach której, w czasie około dwóch tygodni, pątnicy odwiedzali Jerozolimę i jej okolice (zazwyczaj Betlejem i miejsce chrztu Jezusa nad Jordanem)⁶⁸. Utrwalenie się takich,

⁶⁵ *Peregrinationes*, op. cit., s. 2–5.

⁶⁶ *Peregrinationes*, op. cit., s. 3–6; W. Mruk, *Pielgrzymowanie*, op. cit., s. 128.

⁶⁷ *Les sains pelerinages*, op. cit., s. 472, 476.

⁶⁸ H.L. Savage, *Pilgrimages*, op. cit., s. 57–60; D. Quirini-Popławska, *Wenecja*, op. cit., s. 133–143.

wyraźnie zunifikowanych, struktur organizacyjnych i tras peregrynacji czyniło pielgrzymowanie łatwiejszym i bezpieczniejszym. Skupienie ruchu pątniczego na stosunkowo niewielkim obszarze i rezygnacja z odwiedzania okolic położonych poza „standardową trasą” było silnym bodźcem skłaniającym do poszukiwania oraz identyfikowania coraz to nowych miejsc świętych. Pozwalało to, mimo wspomnianych ograniczeń, na zrealizowanie bogatego i atrakcyjnego programu religijnego (a w pewnym sensie i turystycznego) mimo krótkiej trasy peregrynacji.

Analiza trzech wybranych przewodników dla pielgrzymów pokazuje, jak w okresie pełnego i późnego średniowiecza zmieniał się sposób opisywania Jerozolimy. Mimo bezosobowej i lakonicznej formy omówione teksty stanowią doskonałą ilustrację konsekwencji przemian politycznych i, w pewnym sensie, ideowych. Święte miasto, które chcieli wyzwolić z rąk Saracenów uczestnicy I krucjaty, było w pierwszej połowie XII stulecia najważniejszym, ale jednym z wielu celów pielgrzymowania w Ziemi Świętej. Jego atrakcyjność wynikała przede wszystkim ze znaczenia wydarzeń, które się w nim rozegrały. Sto lat później w Jerozolimie widziano nie tylko miasto będące świadkiem historii zbawienia ale także skarbnicę pamiątek, które były dostępne dla każdego z pątników. U schyłku XV w. było to jedno z niewielu miejsc, które odwiedzali łańciscy pątnicy. Znaczące ograniczenie swobody pielgrzymowania obudziło chęć zidentyfikowania możliwie wielu pamiątek i miejsc, którymi starano się wypełnić dostępną dla pątników przestrzeń, nie zawsze troszcząc się o ich autentyczność i wiarygodność.

Literatura

Źródła

Descriptio de locis sanctis, [w:] P.C. Boeren, 1980, *Rorgo Fretellus de Nazareth et sa Description de la Terre Sainte historire et edition du texte*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam-Oxford-New York.

Fetellus (Circa 1130 A.D.), 1896, translated and annotated by J.R. Macpherson, *Palestine Pilgrims' Text Society*, vol. 5, London.

Les sains pelerinages que l'en doit requerre en la Terre Sainte, [w:] De Sandoli S. (red.), 1983, *Itinera Hierosolymitana Crucesignatorum (saec. XII–XIII)*, vol. III, *Tempore recuperation Terrae Sanctae*, „Studium Biblicum Franciscanum”, *Collectio Maior* n. 24, Jerusalem.

- Nasir Khusraw, *Sefer Namèh. Relation du voyage de Nassiri Khosrau en Syrie, en Palestine, en Égypte, en Arabie et en Perse, pendant les années de l'Hégire 437–444 (1035–1042)*, 1881, publié, traduit et annoté par Ch. Schefer, Ernest Leroux, Paris.
- Nicolaus de Marthono, *Liber peregrinationis ad loca sacra*, 1884, wyd. L. Le Grand, *Relation du pèlerinage a Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394–95)*, Revue de l'Orient Latin, Ernest Leroux, Paris.
- Peregrinatione totius Terrae Sanctae*, 1491, Venetiis Impresse per Baptistam de Sessa Mediolanensem, Mensis Maii.
- The Holy Pilgrimages (1229–1239)*, [w:] D. Pringle (red.), 2012, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, „Crusade Texts in Translation”, vol. 23, Ashgate, Farnham.
- Thomas Brygg, *Itinerarium in Terram Sanctam*, 1884, wyd. P. Riant, Archives de l'Orient Latin, vol. II, Ernest Leroux, Paris.

Opracowania

- Alphandéry P., Dupront A., 1959, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, Albin Michel, Paris, vol. II.
- Arce A., 1975, *De originæ Custodiæ Terræ Sanctæ*, [w:] *Miscelânea de Tierra Santa*, vol. III, Estudios orientales, judaicos y de Tierra Santa, Franciscan Printing Press, Jerusalem.
- Bahat D., 1996, *The Illustrated Atlas of Jerusalem*, Carta the Israel Map & Pub Co Ltd, Jerusalem.
- Boas A.J., 2001, *Jerusalem in the time of the crusades. Society. landscape and art in the Holy City under Frankish rule*, Routledge, London-New York.
- Boeren P.C., 1980, *Introduction*, [w:] *Rorgo Fretellus de Nazareth et sa Description de la Terre Sainte historire et edition du texte* par P.C. Boeren, North-Holland Publishing Company, Amsterdam-Oxford-New York.
- Brefeld J., 1994, *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer Aided Textual Criticism*, Hilversum, Verloren.
- Brundage J.A., 1969, *Medieval Canon Law and the Crusader*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Cantoni P., 1958, *Les pèlerinages a Jérusalem et au Mont Sinai du XIVe au XVe siècle*, École nationale des chartes, Paris.
- Colker M.L., 1964, *A Medieval Pilgrim's Guide*, [w:] Ch. Henderson Jr. (red.), *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman*, Edizioni di storia e letteratura, Roma.

- Colker M.L., 1985, *An Account of a Pilgrimage to Jerusalem*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins”, 101(2).
- Collin B., 1956, *Le problème juridique des lieux-saints*, Librairie Sirey, Paris.
- D'Angelo E., 2017, *A Latin school in the Norman principality of Antioch?* [w:] D. Bates, E. D'Angelo, E. van Houts (red.), *People, texts and artefacts. Cultural Transmission in the Medieval Norman Worlds*, University of London School of Advanced Study. Institute of Historical Research, London.
- Dansette B., 1979, *Les pèlerinages occidentaux en Terre Sainte: une pratique de la „Devotion Moderne” á la fin du Moyen Âge? Relation inédite d'un pèlerinage effectué en 1486*, „Archivum Franciscanum Historicum”, 72.
- Davis L.F., 1990, *A Twelfth-Century Pilgrim's Guide to the Holy Land: Beinecke MS. 481.77*, „The Yale University Library Gazette”, 65(1/2).
- de Haas J., 1934, *History of Palestine. The Last Two Thousand Years*, Macmillan, New York.
- De Sandoli S., 1990, *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century*, „Studia Orientalia Christiana, Monographie”, 3.
- de Vogüé M., 1860, *Les Eglises de la Terre Sainte*, Librairie de Victor Didron, Paris.
- Delaruelle E., 1975, *Deux guides de Terre Sainte aux XIVe et XVe siècles*, [w:] E. Delaruelle (red.), *La piété populaire au moyen âge*, Bottega d'Erasmus, Torino.
- Di Cesare M., 2015, *The “Qubbat al-Şaḥrah” in the 12th Century*, „Oriente Moderno”, Nuova Serie, A. 95, Nr. 1/2.
- Elad A., 1999, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship. Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Brill, Leiden Boston Köln.
- Fürst H., OFM, 1981, *Die Custodie des Heiligen Landes. Die Mission der Franziskaner im Heiligen Land und im Vorderen Orient*, Franziskaner Missions-Verein in Bayern e. V. und dem Kommissariat für das Heilige Land, München.
- Garrisson F., 1969, *A propos des pelerins et de leur condition juridique*, [w:] *Etudes d'histoire du droit canonique dédiées a Gabriel le Bras*, CNRS-Sirey, Paris.
- Goldhill S., 2006, *The Temple of Jerusalem*, Profile Books, London.
- Golubovich G., 1906–1927, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'oriente francescano*, Tipografia del Collegio di S. Bonaventura, Quaracchi presso Firenze, vol. IV.
- Grabar O., 2007, *The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem*, [w:] E.R. Hoffman (red.), *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Halbwachs M., 1941, *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte. Étude de memoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris.

- Hamilton B., 1994, *The Impact of Crusader Jerusalem on Western Christendom*, „The Catholic Historical Review”, 80(4).
- Hitti P.K., 1959, *Syria. A Short History*, Macmillan, New York.
- Horn E., 1902, *Ichonographiae locorum et monumentorum veterum Terrae Sanctae, accurate delineatae et descriptae a P. Elzeario Horn, Ordinis Minorum Provinciae Thuringia (1725–44) E codice Vaticano Latino No 9233 excerptsit, adnotavit et edidit Hieronymus Golubovich, Typis Sallustianis, Romae*.
- Howard D., 2003, *Death in Damascus: Venetians in Syria in the Mid-Fifteenth Century*, „Muqarnas”, 20.
- Issa A.O., 1976, *Les minorites chrétiennes de Palestine a travers les siècles. Étude historico-juridique et développement moderne international*, Franciscan Printing Press, Jerusalem.
- Jacoby D., 2005, *Bishop Gunter of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century*, [w:] L.M. Hoffman, A. Monchizadeh (red.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie; Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, t. 7, Wiesbaden.
- Kedar B.Z., 1983, *Gerard of Nazareth a Neglected Twelfth-Century Writer in the Latin East: A Contribution to the Intellectual and Monastic History of the Crusader States*, „Dumbarton Oaks Papers”, 37.
- Klimas N.S., 2014, *Historia Franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej*, „W Nurcie Franciszkańskim”, 21.
- Krawiec A., 2010, *Jerozolima jako środek świata w średniowiecznej geografii kreacyjnej*, „Studia Periegetica, Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu”, 5.
- Krinsky C.H., 1970, *Representations of the Temple of Jerusalem before 1500*, „Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes”, 33.
- Labande E.R., 1958, *Recherches sur les pèlerins dans l'Europe des XIe et XIIe siècles*, „Cahier de Civilisation Médiévale”, 1.
- Le Strange G., 1890, *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land From A.D. 650 to 1500*, Committee of the Palestine Exploration Fund. Alexander P. Watt, London.
- Lundquist J.M., 2008, *The Temple of Jerusalem. Past, Present, and Future*, Praeger, London.
- MacPherson J.R., 1892, *The Church of the Resurrection, or of the Holy Sepulchre*, „The English Historical Review”, 7(28).
- Manikowska H., 2008, *Jerozolima-Rzym-Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

- Mayer H.E., 2008, *Historia wypraw krzyżowych*, WAM, Kraków.
- Michelant H., Raynaud G., 1882, *Itinéraires à Jérusalem*, Geneve.
- Moshe G., 1997, *A History of Palestine. 634–1099*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Mruk W., 1996, *Status prawny pielgrzymów. Wybrane aspekty prawne pielgrzymowania w wiekach średnich*, „Peregrinus Cracoviensis”, 4.
- Mruk W., 2001, *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane ze środowiskiem franciszkanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCXLVIII, „Prace Historyczne”, 128.
- Mruk W., 2001, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Historia Jagellonica, Kraków.
- Mruk W., 2016, *Mount Moriah in the eyes of Christians and Muslims in the period before the Crusades*, [w:] D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz (red.), *Sacrum w mieście. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, t. 1, Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna, WAM, Kraków.
- Mylod E.J., 2013, *Latin Christian Pilgrimage in the Holy Land, 1187–1291*, Ledds, rozprawa doktorska przedstawiona w Institute for Medieval Studies, University of Leeds, mps.
- Necipo lu G., 2008, *The Dome of the Rock as Palimpsest: Abd al-Malik’s Grand Narrative and Sultan Süleyman’s Glosses*, “Muqarnas”, *Frontiers of Islamic Art and Architecture: Essays in Celebration of Oleg Grabar’s Eightieth Birthday*, vol. 25.
- Nichols F.M., 1889, *Preface*, [w:] *Mirabilia Urbis Romae. The Marvels of Rome or A Picture of the Golden City*, London-Rome.
- Odoardi G., 1946, *La custodia francescana di Terra Santa nel VI centenario della sua costituzione (1341–1942)*, „Miscellanea Francescana”, 118.
- Pringle D., 1987, *The Planning of Some Pilgrimage Churches in Crusader Palestine*, „World Archaeology”, 18(3), *Archaeology and the Christian Church*.
- Pringle D., 2004, *A Crusader Chapel in Hippodrome of Tyre*, „Archaeology & History in the Lebanon”, 20.
- Quirini-Popławska D., 1995, *Wenecja jako etap w podróży do Ziemi Świętej (XIII–XV w.)*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Instytut Historii PAN, Warszawa.
- Richard J., 1985, *The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States*, [w:] K.M. Setton (red.), *A History of the Crusades*, vol. V; N.P. Zacour, H.W. Hazard (red.), *The Impact of the Crusades on the Near East*, University of Wisconsin Press, Madison.

- Röhricht R., 1890, *Bibliotheca geographica Palaestinae. Chronologisches Verzeichniss der auf die Geographie des Heiligen Landes bezüglichen Literatur von 333 bis 1878*, H. Reuther's Verlagsbuchhandlung, Berlin.
- Rudy K.M., 2000, *A Pilgrim's Book of Hours: Stockholm Royal Library A233*, „Studies in Iconography”, 21.
- Savage H.L., 1977, *Pilgrimages and Pilgrim Shrines in Palestine and Syria after 1095*, [w:] K.M. Setton (red.), *A History of the Crusades*, vol. IV; H.W. Hazard (red.), *The Art and Architecture in the Crusader States*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Shagrir I., 2010, *The Visitatio Sepulchri in the Latin Church of the Holy Sepulchre*, „Al-Masāq”, 22(1).
- Starowieyski M., 1997, *Caelestis urbs Hierusalem* [w:] P. Paszkiewicz, T. Zadrożny (red.), *Jeruzolima w kulturze europejskiej*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- Sumption J., 1975, *Pilgrimage: An Image of Medieval Religion*, Faber & Faber, London.
- Talmon-Heller D., 2007, *Islamic Piety in Medieval Syria. Mosques, Cemeteries and Sermons under Zangids and Ayyubids (1146–1260)*, Brill, Leiden-Boston.
- Webb D., 2001, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, I.B. Tauris, London-New York.
- Yolles J., 2017, *The Maccabees in the Lord's Temple: Biblical Imagery and Latin Poetry in Frankish Jerusalem*, [w:] E. Lapina, N. Morton (red.), *The Uses of Bible in Crusader Sources*, Brill, Leiden-Boston.

Wojciech Mruk, dr hab.

Instytut Historii

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

e-mail: wojciech.mruk@uj.edu.pl